

Dagbanli

Year 1

YAYILI

7

KAYA TUMA MINI
NAM SOYA

KAYA TUMA MINI TAADA NAM SOYA

Taada Nam Soya

PILIGU

Yayili ɲɔ yɛn wuhi a mi nam soya ni pe n-doya shɛm Ghana zileyɛ puuni. Di zamdimi zaɲ kpa ninvuy' shɛba ban mali tuma n-tumda nam soya maa ni pe n-doya shɛm maa ni ni be ni kpa talahi shɛm. Yayili ɲɔ nia nyɛla di ti a baɲsim mini gbaabu zaɲ chaɲ nam soya maa ni pe n-doya shɛm a kaya puuni. A ni baɲ nanima tuma ni nyɛ shɛɲa ni be ni kpa talahi shɛm a ya lɛbiginsim mini niriba biɛhisuɲ polo shɛm.

Zaɲ chaɲ yayili ɲɔ ti yɛn naai, karimbɪa ni tooi:

- i. Vihi taada nam soya ni pe n-doya shɛm (ba, dɔyirikpɛma, daɲkpɛma)
- ii. Vihi taada nam soya ni pe n-doya shɛm (naa, kpambaliba, nagbahiriba, ni ban pahi)

Tɛha gahinda:

- Ba n-nyɛ bayili dɔyim din pɔri kpɛma (dɔyim maa kurimia yi biɛhi doli ba maa yayili kɔɲko).
- Mayili dɔyim yayili polo, paya (ma) ni tooi nyɛ dɔyim maa kpɛma.
- Daɲkpamba nyɛla taada yaya nanima ka kpamba piiri ba n-zaani lala zaashee maa.

NAM SOYA NI PE N-DOYA SHEM

Vihi taada nam soya ni pe n-doya shem (ba, dɔyirikipema, danɔkpema).

Taada nam soya

Taada nam soya nyɛla nam soya yay' shɛli din yi kurimbuni ha banɔsim mini biɛhigu puuni na. Taada nam soya din be ti zɛɛya puuni Ghana tingbani ŋɔ ni nyɛla ŋan pe n-doya viɛnyɛlinga. Di ni pe n-doya shem maa nyɛla din be kɔŋkɔba n-doli zuliya, amaa zɛɛya pam dina ni pe n-doya shem tooi ŋmani taba.

Nam soya din be dan puuni

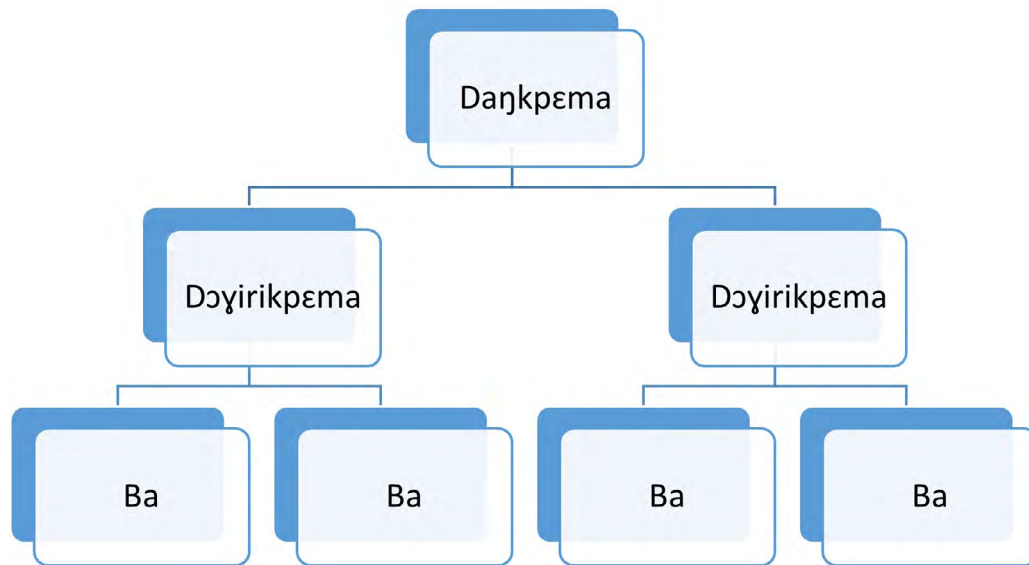
Ghana tingbani ni, bachi din nyɛ dɔyim bee dan zami n-ti dɔyim din pɔra la ka di nyɛ ba mini ma ni bihi bee dan din yɛlima la, di gbaala dɔyim din pɔri maa mini dan maa ni niriba ban pahi kamani, yaannima, ŋahinima, pirinima, ŋahinsi, ni ban pahi. Dimbɔŋɔ yi be ti tɛha ni, nam soya ni pe n-doya shem dan puuni gbaala *ba*, *dɔyirikipema*, *danɔkpema*, *nanima*, *kparibɔyuri*, *nagbahiriba mini nazuyuri*, ni ban pahi.

Tuma

Wula ka nam soya lee pe a yiŋa? Duni n-lee nyɛ a yiŋa dundɔŋ ni (dɔyim din pɔra) kpɛma? Duni n-lee nyɛ a dan din yɛlima puuni kpɛma? A yi dan shɛli puuni na?

Anfooni din wuhiri kpamli ni pe n-doli taba shem nyɛla anfooni shɛli din wuhiri kpamli ni pe n-doli taba shem tumad uu puuni. Di wuhirila kpamba mini be kpambaliba ni pe n-doli shem.

Nam soya yinsi puuni ŋuna, anfooni din wuhiri kpamli ni pe n-doya shem ni yen be shem m-bɔŋɔ;

Anfooni 7.1: Anfooni din wuhiri nam soya ni pe n-doya shem yili ni

1. Danƙpema:

Dan nyela ninvuy' sheba ban kpini taba yaankurimia puuni bee payakpuyibo mini dokulibo puuni. Di nyela dɔyim zay' bɔbili din layim m-mali dan yuli zay' yini mini yaandokur' yino, ka be zaa doli toondaan' yino. Saha pam puuni be layim malila bier' yinsi, nia yinsi, bee m-bɔri yel' yinsi. Niriba ɗo zaa ni layim pii ninvuy' so ni o nyɛ be toondana maa ka be boli **danƙpema** maa. So' sheli nira ni ni tooi doli n-leei danƙpema bela kɔnkɔba n-doli zileli kam. Kaya sheɗa puuni, dɔyirikpamba m-piiri danƙpema maa ka sheɗa mi puuni, kpamli maa tirimi doli zɛmana.

2. Dɔyirikpema:

Dɔyirikpema maa nyela ninvuy' so dɔyim ni layim pii ni o leei be kpema. Be tuma nyela be gari tooni gbubi ka tooi maani yelimuyisir' sheɗa din be dɔyim maa puuni. Di tu ni be wuhi toondaantali nahingbana ni nyɛ sheɗa. Saha pam puuni, doo ka be tooi piiri leeri dɔyimkpema.

3. Ba:

Ba maa n-nyɛ dɔyim din pɔri la zuɣu din gbaai ɗun maɗmaɗa, o paya, ni o bihi. Ba maa n-su dɔyim maa yelibɔra fukumsi.

Tuma

Di yi nyɛ di ni pe n-doli taba shem, ɗuni n-lee mali yiko pam danƙpema maa nyaɗa, dɔyirikpema mini ba? Zaɗmi bachinima biela m-buyisi nam soya ni pe n-doli taba shem.

Kpamba ban za n-ti nam soya ni pe n-doya shem daanfaani

1. Dankpema

Din pe n-doya ɲo nyɛla dankpema tuma puuni shɛɲa. Dankpema maa:

- n-kariti saliya din be dan maa ni
- n-guri ka tayiri dan maa taarihi
- n-guri ka tayiri dan maa taada ni nyɛ shɛli
- n-guri ka tayiri be yaannima tingbana din be dan maa ni
- n-zanɗi dan maa ni kaya ni taada ni nyɛ shɛli n-wuhiri dan maa niriba ʒɛmani nti kpa ʒɛmani

2. Doyirikpema

Doyirikpema maa tumdila tuum' bɔbili ka di shɛɲa n-nyɛ din doli ɲo na:

- N-guri ka tayiri doyim maa ka cheri barina
- N-kpaɲsiri doyim maa ni niriba bierisuɲ
- N-kpaɲsiri suhudoo
- N-gbubi doyim maa daarizichi kamani tingbana, ya, ni din pahi.
- M-maani zaba din be doyim maa ni mini din yiri kpaɲa na.
- N-zaani doyim maa zaani tiɲa maa yelli kam puuni.
- M-bɔri sayisigu mini sɔɲsim n-tiri doyim maa puuni niriba.
- N-zaani doyim maa zaani gbaari gbaabu din kpa talahi pam.

3. Ba

Tuma pam ka ba maa tumdi yili maa ni. Di shɛɲa n-nyɛ din doli ɲo na:

- N-zaani zalisi ka yuuni ka lala zalisi maa tumdi tuma
- M-bɔri guligu n-tiri yili maa
- M-bɔri yili maa zoosim mini toontibo
- O nyɛla ɲun wuhira
- M-bɔri o yiɲa nima yelibɔra n-tiri ba

Tuma 7.1

Zammiya yel' kpema diba ata shɛɲa din nyɛ dankpema tuma. Zanmi a labisibu maa wuhi a kpee.

Tuma 7.2

Vihimi nya nam soya ni pe n-doya shem a ya ka Zamzam di daanfaani ni nye shega.

Tuma 7.3

Tummi dɔyirikpema tuma m-bo maligu n-ti samli zabili din be a dan puuni niriba ayi sunsuuni. Sheba gba ni zani n-ti niriba ayi ban zabiri dan maa puuni maa. Zangmiya yi zaya niɗ dɔyirikpema tuma din kpa talahi maa ni.

Tuma 7.4

A kpahimbu puuni, a tehiya ni taada nam soya maa na kpa talahi? Kpanmi a maa n-wuhi a daliri ni nye sheli.

Nam Soya ni pe N-Doya Shem

Nam soya maa ni pe n-doli taba shem m-boɗɗɔ;

1. Nazuyu
2. Kparibɔyiri
3. Payananim
4. Nagbahiriba

Din pe n-do zuyusaa maa ɗun nyaana, kpeen' sheba ni tooi lan beni pahi kamani kamanaa, kulipalikpema, danɗkema, dɔyirikpema, ni din pahi.

1. Nazuyu

Nazuyuri maa nyela bal' sheba bee zuliya sheba nanima. Be nyela nanima ban za zaashe' kara be nam yaya maa ni. Lala zaashee maa nyela be ni diri sheli fali n-doli mayili bee bayili polo ka di doli yay' shega polo niriba ni yina. Nazuyu kam malila yu' sheli be ni booni o. Shehira, Aligbenima booni o mi Fiaga, ka Kambonsi booni o Osaajefu, ka Dagbamba booni o Yaa-Naa, ni din pahi.

Nazuyuri tuma ni nye shega n-nye:

- a. N-nye toondana n-ti lala yayili din mali tinɗkansi mini tinsi maa.
- b. N-tum kaya tuma mini tuun' shega din pahi.

- c. N-su be lala yaya maa tingbana maa fukumsi.
- d. N-kari ka nmaai saliya sheŋa din be be yaya maa ni.
- e. N-zali zalisi ka che ka che zalisi maa tum vienyelinga be yayili maa.
- f. N-kpaŋsi lebiginsim mini toontibo be yayili maa.
- g. N-su suhudoo bɔmma fukumsi, nangbanyini mini layim n-tum niriba maa sunsuuni.
- h. N-nye layim n-tum shihirili ka lan za yayili maa zaani.

2. Kparibɔyuri

Kparibɔyuri maa nyela na' sheba ban be nazuyu maa gbunni. Be sula yay' sheŋa din bi galisi fukumsi kamani tinsi bee tiŋkpansi. Naa zaashee maa nyela fali n-diri doli nam dunoli.

Kparibɔyuri maa tuma ni nye sheŋa n-nye:

- a. N-tumda nazuyu maa yi ti kani.
- b. N-sɔŋ yuli ka biehighu chani vienyelinga tiŋ' sheŋa din be be yaya maa puuni.
- c. N-tumdi saliya karibu tuma be yanima puuni.
- d. N-yuli ka suhudoo be be yanima maa ni.
- e. N-tum kali tuma n-ti o nam gbana/nam kuyu.

3. Payananima

Payananima maa nyela be ni yuli sheba ka be nye toondaannima zaŋ ti payaba ban be be ya ka lan nye ban su zɛmana baŋsim fukumsi. Be tumdi tuma din kpa talahi pam n-yuuni be ya payaba mini bipuyinsi biehisuŋ zuyu. Zuliya sheba ban diri fali n-doli mayili yayili polo, saha sheŋa payananima maa n-yeri ka di zaana zaŋ chaŋ ŋun tu ni o leei naa nam dunoya nima maa yi pii ba naai. Be ni tooi pii be maŋmaŋa kparibɔyuri payananima ni be be be gbunni tumda.

Payananima tuma ni nye sheŋa n-nye:

- a. Ni be tabi n-sɔŋ nanima ni tuun' sheŋa be ni tumdi nam soya zuyu
- b. N-kari saliya sheŋa zaa din jendi payiba mini bipuyinsi be ya puuni
- c. N-kpaŋsi payiba yikonima ni nye sheŋa.
- d. Ni be kpaŋsi ka zaŋ baŋsim wuhi be ya maa ni piligi shem.

4. Nagbahiriba

Nagbahira nyela ninvuy' so bee ninvuy' sheba ban mali nuu timbu nam gbaabu puuni ka be maŋmaŋa pa ban bori nam maa puuni nima. Be layingu maa layindimi n-gbaai gbaabu zaŋ chaŋ ŋun yen leei naa maa ni nye so.

Nagbahiriba maa tuma ni nye sheŋa n-nye;

- a. N-gbaai na' so ŋun yen di
- b. N-tum kaya tuma di yi niŋ ka naa maa kani
- c. N-su naa yihibu fukumsi
- d. N-zaŋ na' palo maa n-wuhi kpambaliba maa mini niriba maa
- e. N-nye ban pahiri naa maa haŋkali parisi

Tuma 7.5

1. Zaŋmi a maŋmaŋa bachinima n-kahigi wuhi toondaannima ŋo ni nye ninvuy' sheba. Zaŋmiya a labisibu maa n-wuhi yi taba maa:
 - a. Naa
 - b. Nam kpariboyu
 - c. Nagbahiriba

Tuma 7.6

Kpahimmi anfooni sheli din do gbunni ŋo vienyelinga ka labisi bohisi din doli maa na:

Anfooni 7.2: Naa mini kpambaliba n-zi layingu ni

1. Buyisi wuhi nazuyu maa zishee ni nye sheli anfooni maa puuni
2. Bolimi binyera ayi sheŋa din wɔligiri nazuyu maa mini ninvuy' sheba ban be layingu maa ni.

Tuma 7.7

Ninvuy' sheba tehiya ni taada nam soya maa nyela gɔmnantitali yelikurili. Kamani wula ka a lee sayi n-ti lala yelisim maa? Zahimmi nangbankpeeni yaya ayi maa ka wuhi a teha ni nye sheŋa.

LABIVIHI BOHISI

1. Duni n-lee nye a doyim din pori maa puuni kpema?
2. Wuhi tuma diba ayi sheja a ni yuuni ni a ba tum ka di bi yi buku maa ni na.
3. Karimmi lahibali din do gbunni maa ka nam tiya ni taada nam soya ni pe n-doya shem daanfooni (Nazuyu, naa, nam kpariboyu, nagbahiriba). Zangmi shehira sheja din yina a kariya maa puuni maa n-tum tuma din jendi nam soya ni pe n-doya shem yili puuni.

Kariya A

Ghana tingbani ni taada nam soya ni pe n-doya shem

Poi ka demokiraatia gomnanti nam soya daa naan yi ti kana, taada nam soya daa pun bela Ghana zileya maa puuni. Lala gomnantitali maa daa nyela din pe n-doli soli din nye nanima mini kpambaliba. Tiya bee tinkpana kam yayili, nanima n-daa yi gbubi tinkpansi nti pahi be kpambaliba ban nye nagbahiriba ban gbaari gbaabu n-tiri tinsi maa nima. Kpambaliba no daa nyela be ni pii sheba n-doli be yem, yuma, ni milinsi polo. Tinkpansi maa ni nyaana, nam yayili kam daa yi malila nazuyu nun nye di naa, nun daa yi su tinsi pam fukumsi ka yuuni ka biebigu chani vienyelinga ka lan bori maligu n-tiri zaba din be lala yayili maa. Nazuyu maa daa yi nyela nun deeru fasara o nam kpariboyiri nanima sani ka daa tooi piiri piibu zang chang o nam yayili maa biehisun polo. Nazuyuri maa n-daa yi nye ban pa zuyusaa nam soya maa ni pe n-doya shem puuni di yi nin ka lala yayili ma ka naa nun du n-gari naa kam. Nazuyuri maa n-daa yi nam yiko fukumsi tingbani maa ni zaa. Taada nam soya no zaya daa chang ti gbaali layimgbaai, jilima zang ti kpambaliba ni tiya zaa layimgbaai ni kpa talahi shem.

4. Zammi tuma diba ata sheja ban su fukumsi taada nam soya ni pe n-doya shem puuni mini na daanfaannima zang ti zileli.

EXTENDED READING

- Banggol, A.M. (2017). *Roles of traditional authority leaders: In taking towns to rural peoples in the republic of South Sudan*. Africa World Books Pty Limited.
- Larbi, P.A. K. (2022). *The trajectory of traditional authority in contemporary governance; The Ghanaian experience*. DOI: [10.47772/IJRISS.2022.6505](https://doi.org/10.47772/IJRISS.2022.6505)

BACHIGAHINDA

1. **Yeltɔyiniyima:** N-zaŋdi metafo, bachibuyisira, anfoonnima mini bachiniŋdipahira n-namdi anfooni n-tiri ninvuy' sheba ban yuuna.
2. **Gomnantitali/Nam:** Di wuhirila niŋsim bee biɛhigu shɛli nam tuma ni tumdi tingban' shɛli bee yay' shɛli.
3. **Bayili polo:** Fali dibu din kpini bee n-jendi nira bayili yayili bee ŋun yi doo kurimia yayili polo na.
4. **Taada nam yayili:** Di wuhirila tingbani tarisi zaŋ ti taada yay' shɛli din be taada toondaannima fukumsi puuni.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education
Service (GES)

List of Translators

Name	Institution
Mohammed Abubakari Rashid	E. P. College of Education, Bimbilla
Abu Amos	Zangbalun D/A JHS, Kumbungu
Mohammed Osman Nindow	UDS, Tamale

GILLBT Support Team

1. Peter Wangara Amoak
2. Ernest Nniakyire
3. Mark Dundaa
4. Gilbert Konlan
5. Richmond Barnes